

AGATA NIEWIADOMSKA

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: aniewiadomska@wz.uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2863-2715

INSTRUMENTY PRAWNE EUROPEJSKIEGO ZIELONEGO ŁADU WPŁYWAJĄCE NA PRODUKCJĘ ROLNĄ

LEGAL INSTRUMENTS OF THE EUROPEAN GREEN DEAL AFFECTING
AGRICULTURAL PRODUCTION

ABSTRACT The new Common Agricultural Policy from 2024 implements the principles of the European Green Deal. These are implemented through various legal instruments, the selection of which is, in principle, left to the Member States as part of their national strategic plans. These should achieve the intended climate and environmental objectives. The legal instruments provided for in both European regulations and the norms of the national strategic plans raise objections from farmers on the grounds of reducing agricultural competitiveness and increasing climate protection. In this respect, the article makes a legal assessment of the most frequently used instruments and identifies possible changes in order to reconcile climate protection and to maintain the competitiveness of agriculture.

KEYWORDS: agriculture, common agricultural policy, European Green Deal, national strategic plan, agricultural law, European agricultural law

SŁOWA KLUCZOWE: rolnictwo, wspólna polityka rolna, Europejski Zielony Ład, krajowy plan strategiczny, prawo rolne, europejskie prawo rolne

WPROWADZENIE

Europejski Zielony Ład będący zbiorem polityk Unii Europejskiej w zakresie ochrony klimatu zawiera wiele elementów mających poprawić nie tylko obecny stan środowiska, ale przede wszystkim oddziaływać na jego przyszły rozwój i zachowanie dla kolejnych pokoleń. W tym celu w wielu sektorach gospodarki wprowadza się mechanizmy i instrumenty, które mają zapobiec degradacji środowiska i pogarszaniu klimatu. Jednym z tych sektorów, od którego zaczęto zmiany, jest rolnictwo. Wprowadzane zmiany okazały się jednak na tyle kontrowersyjne, że wywołały protesty rolników w całej Europie, w tym w Polsce.

Wśród celów Unii Europejskiej mających zrealizować założenia zielonej polityki wskazuje się zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego głównie w kontekście przerwanych łańcuchów dostaw oraz zagrożenia klimatycznego. Inny cel zakłada zmniejszenie śladu środowiskowego i klimatycznego związanego z systemem żywnościowym, zwłaszcza poprzez wprowadzenie instrumentów rolnictwa ekologicznego i węglowego¹. Kolejny cel to przeprowadzenie globalnej transformacji w kierunku konkurencyjnej zrównoważoności „od pola do stołu”. Strategia ta zakłada nie tylko monitoring produkcji rolnej, ale przede wszystkim zapewnienie bezpieczeństwa żywności w kontekście jego odpowiedniej jakości.

Celem artykułu jest zaprezentowanie wybranych instrumentów prawnych Europejskiego Zielonego Ładu w kontekście zastosowania ich w rolnictwie europejskim. Ponadto oceniony zostanie potencjalny wpływ tych instrumentów na wzrost konkurencyjności rolnictwa w kontekście realizacji celów traktatowych Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Zwłaszcza stawianie wymagań europejskim rolnikom w zakresie dbałości o klimat, a jednocześnie negocjowanie umów handlowych, które wprowadzałyby na ten sam rynek produkty z państw trzecich niespełniające norm jakościowych, a przez to atrakcyjniejsze cenowo, kwestionuje celowość ponoszonych przez rolników dostosowań. Spełnienie takich wymogów, które przewidziane są w ekoschematach² czy procesie ugorowania, jako przykładzie ograniczania własności nieruchomości rolnych, może okazać się zbyt dużym kosztem dla rolników. Jednocześnie dość częste zmiany poszczególnych instrumentów prawnych na poziomie europejskim, podyktowane kolejnymi okresami finansowania WPR³, nie sprzyjają prowadzeniu długofalowej polityki rozwoju gospodarstw rolnych nie tylko z punktu widzenia prawa⁴, ale przede wszystkim ze względów ekonomicznych. Całościowa dość rewolucyjna polityka Zielonego Ładu nie sprzyja przechodzeniu w procesie ewolucyjnym do modelu wyspecjalizowanego, konkurencyjnego rolnictwa zapewniającego bezpieczeństwo żywnościowe⁵. Powstaje też pytanie, jakie

¹ S. von. Hoof, *Climate Change Mitigation in Agriculture: Barriers to the Adoption of Carbon Farming Policies in the EU*, „Sustainability” 2023, Vol. 15, Issue 13, DOI: 10.3390/su151310452.

² B. Włodarczyk, *Prawne instrumenty ochrony środowiska i przeciwdziałania zmianom klimatu we Wspólnej Polityce Rolnej na lata 2023–2027*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2022, nr 2(31), s. 11–26.

³ F.M. Mozo, *Contradictions in the evolution of the CAP*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2023, nr 2, s. 59–90.

⁴ A. Niewiadomska, *Prawne aspekty rozwoju obszarów wiejskich w nowej perspektywie finansowej Wspólnej Polityki Rolnej*, „Studia Iuridica” 2021, t. 89, s. 257–268.

⁵ B. van der Meulen, *Food law: development, crisis and transition*, (w:) B. van der Meulen, B. Wernaart (red.), *EU Food Law. Handbook*, Wageningen 2020, s. 153 i n.

dobro powinno podlegać ochronie w większym stopniu: klimat⁶ czy praca rolnika, a także w jaki sposób pogodzić interesy wynikające z tych dóbr?⁷

EUROPEJSKI ZIELONY ŁAD A POLSKIE ROLNICTWO

Jednym z podstawowych mechanizmów realizacji polityki Zielonego Ładu są ekoschematy⁸. Nie mają one jednego określenia i nie są jednolitym instrumentem prawnym. Określane są jako praktyki dostosowane do warunków i potrzeb krajowych, realizowane w terminie rocznym i tak też rozliczane⁹.

Zgodnie z art. 16 ust. 2 lit. d rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2115 z dnia 2 grudnia 2021 r. ustanawiającego przepisy dotyczące wsparcia planów strategicznych sporządzanych przez państwa członkowskie w ramach wspólnej polityki rolnej (planów strategicznych WPR) i finansowanych z Europejskiego Funduszu Rolniczego Gwarancji (EFRG) i z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) oraz uchylającego rozporządzenia (UE) nr 1305/2013 i (UE) nr 1307/2013¹⁰ schematy na rzecz klimatu, środowiska i dobrostanu zwierząt¹¹ są jednym z czterech instrumentów prawnych

⁶ H. Guyomard, C. Détang-Dessendre, P. Dupraz, L. Delaby, C. Huyghe, J.-L. Peyraud, X. Reboud, C. Sirami, *How the Green Architecture of the 2023–2027 Common Agricultural Policy could have been greener*, „Ambio” 2023, Vol. 52(8), s. 1327–1338.

⁷ A. Jurcewicz, B. Włodarczyk, *O wartościach i interesach zasługujących na ochronę prawno-rolną*, (w:) Ż. Zemła-Pacud, T. Zimny (red.), *Ad cuius bonum? O wartościach i interesach zasługujących na ochronę prawną. Księga jubileuszowa Profesor Heleny Żakowskiej-Henzler*, Warszawa 2023, s. 636–637.

⁸ M. Adamowicz, *Zielona gospodarka, zielony wzrost i zazielenienie jako formy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju*, „Więś i Rolnictwo” 2021, nr 2, s. 30. Dodany ekoschemat jest nowością w polskim rolnictwie i obejmuje osiem dozwolonych praktyk: ekstensywne użytkowanie trwałych użytków zielonych (TUZ) z obsadą zwierząt; międzyplony ozime/wsiewki śródplonowe; opracowanie i przestrzeganie planu nawożenia – wariant podstawowy i wariant z wapnowaniem; zróżnicowana struktura upraw; wymieszanie obornika na gruntach ornych w ciągu 12 godzin od aplikacji; stosowanie płynnych nawozów naturalnych innymi metodami niż rozbryzgowo; uproszczone systemy uprawy; wymieszanie słomy z glebą.

⁹ M. Szymańska, *Ekoschematy – nowa płatność bezpośrednia*, „Tygodnik Poradnik Rolniczy” 2020, nr 23(837).

¹⁰ Dz.Urz. UE L 435 z 2021 r., s. 1, ze zm.; dalej: rozporządzenie 2021/2115. Rozporządzenie to należy analizować łącznie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/2116 z dnia 2 grudnia 2021 r. w sprawie finansowania wspólnej polityki rolnej, zarządzania nią i monitorowania jej oraz uchylecia rozporządzenia (UE) nr 1306/2013 (Dz.Urz. UE L 435 z 2021 r., s. 187, ze zm.).

¹¹ I. Lipińska, *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2015, nr 1, s. 63–77.

w zakresie interwencji publicznej polegającej na płatnościach bezpośrednich¹². Oznacza to, że są one elementem powszechnego i podstawowego modelu finansowania rolnictwa w Europie¹³.

Ekoschematy są dodatkowym finansowaniem dla rolników i przyczyniają się do podnoszenia ochrony klimatu. W dotychczas wydanych rozporządzeniach ministerialnych¹⁴ określono zasady i warunki udzielania pomocy z tego tytułu. Nowe zasady muszą się także wpisywać w konstytucyjną koncepcję i zasadę zrównoważonego rozwoju¹⁵. Ekoschematy jako instrumenty prawne dobrowolne wpływają nie tylko na ewentualną poprawę klimatu, ale przede wszystkim na wysokość finansowania płatności bezpośrednich. Bez tego komponentu płatności te wydają się wysoce niewystarczające do pokrycia ciężarów ponoszonych przez rolników.

Trzeba też wskazać, że ekoschematy są tylko częścią zmian warunkujących dalsze płatności i system pomocowy. Poza zawartością merytoryczną ekoschematów wątpliwości budzi z pewnością system ich skomplikowania i oceny osiągniętych efektów. Przykładowo tylko celem ekoschematu „Rolnictwo węglowe i zarządza-

¹² Zgodnie z tym przepisem inne trzy interwencje to: podstawowe wsparcie dochodów do celów zrównoważoności; uzupełniające redystrybucyjne wsparcie dochodów do celów zrównoważoności; uzupełniające wsparcie dochodów dla młodych rolników. Interwencje te, podobnie jak ekoschematy, nie są związane z produkcją. W art. 16 ust. 3 rozporządzenia 2021/2115 do interwencji w ramach płatności bezpośrednich związanych z produkcją zalicza się wsparcie dochodów związane z produkcją oraz płatność specyficzną w odniesieniu do bawełny.

¹³ Zgodnie z art. 31 ust. 4 rozporządzenia 2021/2115 każdy ekoschemat powinien zasadniczo obejmować co najmniej dwa następujące obszary działań na rzecz klimatu, środowiska, dobrostanu zwierząt i zwalczania oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe: łagodzenie zmiany klimatu, w tym ograniczenie emisji gazów cieplarnianych pochodzących z praktyk rolniczych, a także utrzymanie istniejących rezerwuarów węgla i zwiększenie sekwestracji węgla; przystosowanie się do zmiany klimatu, w tym działania na rzecz zwiększenia odporności systemów produkcji żywności oraz różnorodności zwierząt i roślin w celu zwiększenia odporności na choroby i zmianę klimatu; ochrona lub poprawa jakości wody i zmniejszenie presji na zasoby wodne; zapobieganie degradacji gleby, odtwarzanie gleby, poprawa żyzności gleby i gospodarowania składnikami odżywczymi [oraz fauny i flory gleby]; różnorodności biologicznej, zachowanie lub odtworzenie siedlisk lub gatunków, w tym zachowanie i tworzenie elementów krajobrazu lub obszarów nieprodukcyjnych; działania na rzecz zrównoważonego i ograniczonego stosowania pestycydów, w szczególności pestycydów stwarzających zagrożenie dla zdrowia ludzkiego lub środowiska; działania na rzecz poprawy dobrostanu zwierząt lub zwalczania oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe.

¹⁴ Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 27 lutego 2024 r. w sprawie stawek płatności w ramach schematów na rzecz klimatu i środowiska za 2023 r. (Dz.U. z 2024 r., poz. 265); rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 25 kwietnia 2024 r. w sprawie stawek płatności w ramach schematów na rzecz dobrostanu zwierząt za 2023 r. (Dz.U. z 2024 r., poz. 645).

¹⁵ M. Szymańska, *Zasada zrównoważonego rozwoju rolnictwa w świetle uregulowań gałęzi prawa i polityki rolnej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 1, s. 131 i n.

nie składnikami odżywczymi” jest wsparcie praktyk rolniczych, które prowadzą do zwiększenia zasobów węgla w glebie i ograniczają jego uwalnianie do atmosfery, a także promują zrównoważony rozwój i efektywne zarządzanie zasobami naturalnymi (wodą, glebą i powietrzem)¹⁶. Ekoschemat ten obejmuje osiem praktyk rolniczych, o których była mowa wyżej. Ich zastosowanie wymaga wiedzy oraz odpowiednich technik związanych z prowadzeniem danego typu produkcji rolnej.

Powstaje także pytanie, czy te ekoschematy nie podzielią losów polityki zazieleniania z lat 2014–2020. Problemem jest nie tylko zakres wymogów stawianych rolnikom, lecz także dość nieadekwatna wysokość płatności. Zgodnie z wyjaśnieniami ministerstwa praktyki w ramach tego ekoschematu objęte są systemem punktowym. Oznacza to, że każdej z praktyk przypisano odpowiednią liczbę punktów, przy czym jeden punkt stanowi równowartość 22,47 euro (ok. 100 złotych). Punkty oparte są na wyliczonych stawkach płatności stanowiących rekompensatę poniesionych dodatkowych kosztów i utraconych dochodów w wyniku realizacji danej praktyki¹⁷. Same te sformułowania pokazują wydatnie, że przewiduje się, iż rolnicy poniosą dodatkowe koszty, a także utracą dochody. System ten przez to nie jest przekonujący w kwestii podejmowania dobrowolnych zobowiązań, tym bardziej że cel dla przeciętnego rolnika, jakim jest ochrona klimatu, jest dość odległy w czasie. Polityka zazielenia zaś okazała się fiaskiem z uwagi na niezadowalające finansowanie. Rolnikom nie opłacało się ponosić dodatkowych kosztów i podejmować ryzyka; woleli prowadzić dotychczasową działalność na znanych zasadach. Niestety istnieje dość duże ryzyko, że wprowadzane ekoschematy mogą podzielić los polityki zazieleniania.

Może się to stać tym bardziej, że występują one razem z innymi budzącymi emocje instrumentami prawnymi nowego Zielonego Ładu. Jednym z takich instrumentów jest Norma GAEC 8 – Minimalny udział powierzchni gruntów ornych przeznaczonych na obszary lub obiekty nieprodukcyjne, zachowanie elementów krajobrazu oraz zakaz przycinania drzew i żywopłotów w okresie lęgowym ptaków¹⁸. Przez protesty rolnicze oraz zmianę prawa europejskiego instrument ten przestał być obowiązkowy i stał się fakultatywny, co potwierdzono w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 26 czerwca 2024 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie norm oraz szczegółowych warunków ich stosowania¹⁹. Rozporządzenie znosi obowiązek przeznaczania co najmniej 4% powierzchni gruntów ornych na

¹⁶ Ekoschematy obszarowe PS WPR 2023–2027, broszura informacyjna, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/ekoschematy3> (dostęp: 14.07.2024 r.), s. 11.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/zielony-lad-konsultacje-publiczne-przepisow-krajowych-dotyczacych-warunkowosci> (dostęp: 15.07.2024 r.).

¹⁹ Dz.U. z 2024 r., poz. 945.

obszary lub obiekty nieprodukcyjne, tzw. ugorowanie²⁰. Wymóg ugorowania, czyli przeznaczania dotychczas produkcyjnych terenów na obszary mające poprawić klimat, stał się zarzewiem protestów w całej Europie. Z prawnego punktu widzenia ingerował w prawo własności, uniemożliwiając korzystanie z niego według swobodnej woli właściciela nieruchomości. Poza tym obszarem pozostaje także poruszana już kilkakrotnie sfera bezpieczeństwa żywnościowego poprzez zmniejszanie areału produkcji.

Powyższe dwa bardzo złożone instrumenty prawne Zielonego Ładu są przykładem, że żaden dokument prawny nie może powstać w oderwaniu od realiów gospodarczych. Nawet najbardziej szczytne cele klimatyczne powinny uwzględniać potrzeby społeczeństwa i próbować godzić, jakże potrzebną, ochronę klimatu z bezpieczeństwem żywnościowym.

PODSUMOWANIE

Przedstawione wybrane instrumenty prawne Europejskiego Zielonego Ładu to tylko przykłady możliwych regulacji związanych z funkcjonowaniem rolnictwa w najbliższych latach. Wszystkie te instrumenty łączy cel ochrony klimatu w celu

²⁰ Ponadto zmieniono normę GAEC 6 – Minimalna pokrywa glebowa w najwrażliwszych okresach. Wprowadzono nowy – jeden dla wszystkich upraw – okres utrzymania okrywy glebowej, tj. od dnia zbioru uprawy w plonie głównym do 15 października roku, w którym zebrano tę uprawę w plonie głównym. Wprowadzono również przepis, że w okresie utrzymania okrywy glebowej (od dnia zbioru uprawy w plonie głównym do 15 października danego roku) możliwa jest przerwa na wykonanie zabiegów agrotechnicznych przed siewem roślin ozimych, trwająca nie dłużej niż 4 tygodnie. Jako spełnienie wymogów normy uznaje się m.in.: okrywę roślinną (trawy na gruntach ornych, międzyplony, wsiewki, rośliny bobowate drobnonasienne oraz ich mieszanki z trawami, uprawy główne znajdujące się do 15 października na polu), pozostawienie ścierniska, grunty pokryte resztkami poźniwnymi oraz samosiewami zebranej uprawy, mulczem. Zmieniono także normę GAEC 7 – Zmianowanie i dywersyfikacji upraw na gruntach ornych. Wprowadzono uproszczenie, które daje rolnikom wybór, czy chcą realizować wymogi normy GAEC 7 za pomocą zmianowania, tj. określonego następstwa upraw roślin, czy za pomocą dywersyfikacji upraw, tj. zróżnicowania upraw. W przypadku wyboru zmianowania upraw: na 40% gruntów ornych w gospodarstwie taka sama uprawa nie może być utrzymana rok do roku na tej samej działce; na wszystkich gruntach ornych w gospodarstwie, taka sama uprawa w plonie głównym nie może być prowadzona dłużej niż 3 lata. W sytuacji wyboru dywersyfikacji upraw: w przypadku gospodarstw o powierzchni powyżej 10 do 30 ha gruntów ornych – wystarczy posiadać dwie uprawy, z tym że największa uprawa nie może stanowić więcej niż 75%; w przypadku gospodarstw o powierzchni powyżej 30 ha gruntów ornych – wystarczy posiadać trzy uprawy, z tym że największa uprawa nie może stanowić więcej niż 75%, a dwie uprawy główne nie więcej niż 95%, <https://www.gov.pl/web/rolnictwo/zielony-lad-kon-sultacje-publiczne-przepisow-krajowych-dotyczacych-warunkowosci> (dostęp: 15.07.2024 r.).

zachowania środowiska dla przyszłych pokoleń. Jednocześnie w zamian za przyznawaną pomoc finansową ingerują one w prawo własności i swobodę prowadzenia działalności rolniczej. Powoduje to istnienie dość niejednolitego systemu rozwiązań prawnych, który realizując cel klimatyczny Unii Europejskiej, wydaje się naruszać zasadę konkurencyjności²¹.

Idea konkurencyjności rolnictwa europejskiego nie może być współcześnie rozumiana tylko poprzez pryzmat ochrony klimatu, powinna ona w równym stopniu chronić warsztat pracy rolnika oraz osiągnięte przez niego dochody. Stawiane wymagania rolnikom europejskim z jednej strony, a negocjowane umowy o wolnym handlu z państwami, które wydają się nie przestrzegać nawet podstawowych zasad produkcji rolnej, z drugiej strony, nie sprzyjają stwierdzeniu, że analizowane instrumenty prawne Europejskiego Zielonego Ładu uczynią rolnictwo europejskie bardziej konkurencyjnym. Rozwój zasad ochrony klimatu powinien być równomierny ze zmianami w obrocie produktami rolnymi z państw trzecich, takich jak na przykład Ukraina czy Brazylia. Wymaganie przestrzegania odpowiednich, dość restrykcyjnych reguł tylko od europejskich rolników, a wprowadzanie na rynek europejski produktów rolnych wytworzonych bez przestrzegania tych reguł, może stanowić początek końca rolnictwa europejskiego na taką skalę jak dotychczas. Dobór instrumentów prawnych od zawsze determinuje rozwój rolnictwa nie tylko w Polsce, lecz także w całej Europie²².

Należy *de lege ferenda* dokonać przeglądu wprowadzanych instrumentów prawnych nie tylko przez pryzmat ich przydatności do ochrony klimatu, ale przede wszystkim poprzez ich ocenę dla rozwoju rolnictwa, w tym podnoszenia konkurencyjności. Początkowe obowiązkowe ekoschematy, ugorowanie, nie przyniosły oczekiwanego pozytywnego odbioru wśród rolników. Część z nich, stanąwszy przed wyborem uzyskania pomocy z Unii Europejskiej w zamian za przestrzeganie tych zasad, a możliwością prowadzenia działalności rolniczej bez pomocy publicznej, prezentowała stanowisko, że pomoc unijna staje się hamulcem, a nie kołem napędowym europejskiego rolnictwa. Tego typu sformułowania, co prawda przesadzone, dają asumpt do dyskusji nad możliwymi rozwiązaniami prawnymi, które nie ingerowałyby w sferę prowadzenia działalności rolniczej w tak wielkim stopniu.

Unia Europejska będzie mogła tylko wtedy się rozwijać, kiedy jej rolnictwo będzie silne i powróci do stosowania zasady preferencji europejskiej. To produkt

²¹ L.J. Cole, D. Kleijn, L.V. Dicks, J.C. Stout, S.G. Potts, M. Albrecht, J. Scheper, *A critical analysis of the potential for EU Common Agricultural Policy measures to support wild pollinators on farmland*, "Journal of Applied Ecology" 2020, No 57(4), s. 681–694.

²² S. Prutis, *Dobór instrumentów prawnych służących wsparciu rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia Iuridica Agraria” 2009, t. VII, s. 192–203.

europejski ma być tym najbardziej wspieranym w granicach UE, dopiero później, gdy z innych powodów, gospodarczych czy geopolitycznych²³, zajdzie potrzeba sięgania po produkty spoza Unii, można to zrobić, jednocześnie stale sprawdzając, czy takie rozwiązania nie zaszkodzą rolnictwu europejskiemu. Kwestia ta jest nie tylko ważna dla samego rolnictwa, lecz także składa się ona na dużo ważniejsze zagadnienie, jakim jest bezpieczeństwo żywnościowe państwa. Kto będzie miał produkcję żywności, kto będzie o niej decydował, ten będzie władny podejmować także inne ważne polityczne decyzje. Współcześnie dyskusja pomiędzy ochroną klimatu a ochroną rolnictwa nie może sprowadzać się tylko do kwestii głodu w Europie. Powinna ona uwzględniać wszelkie inne czynniki, w tym również gospodarcze. Przyjmowane dziś rozwiązania prawne zdeterminują rozwój Europy na następne dziesięciolecie. Muszą więc być wprowadzane rozważnie.

REFERENCES

- Adamowicz M., *Zielona gospodarka, zielony wzrost i zazielenienie jako formy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju*, „Wieś i Rolnictwo” 2021, nr 2
- Cole L.J., Kleijn D., Dicks L.V., Stout J.C., Potts S.G., Albrecht M., Scheper J., *A critical analysis of the potential for EU Common Agricultural Policy measures to support wild pollinators on farmland*, „Journal of Applied Ecology” 2020, No 57(4)
- Guyomard H., Détang-Dessendre C., Dupraz P., Delaby L., Huyghe C., Peyraud J.-L., Reboud X., Sirami C., *How the Green Architecture of the 2023–2027 Common Agricultural Policy could have been greener*, „Ambio” 2023, Vol. 52(8)
- Hoof S. von, *Climate Change Mitigation in Agriculture: Barriers to the Adoption of Carbon Farming Policies in the EU*, „Sustainability” 2023, Vol. 15, Issue 13, DOI: 10.3390/su151310452
- Jurcewicz A., Włodarczyk B., *O wartościach i interesach zasługujących na ochronę prawnorolną*, (w:) Ż. Zemła-Pacud, T. Zimny (red.), *Ad cuius bonum? O wartościach i interesach zasługujących na ochronę prawną. Księga jubileuszowa Profesora Heleny Żakowskiej-Henzler*, Warszawa 2023
- Kugiel P., *Wpływ wojny na Ukrainie na bezpieczeństwo żywnościowe państw rozwijających się*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2022, nr 63
- Lipińska I., *Z prawnej problematyki dobrostanu zwierząt gospodarskich*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2015, nr 1
- Meulen B. van der, *Food law: development, crisis and transition*, (w:) B. van der Meulen, B. Wernaart (red.), *EU Food Law. Handbook*, Wageningen 2020
- Mozo F.M., *Contradictions in the evolution of the CAP*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2023, nr 2
- Niewiadomska A., *Prawne aspekty rozwoju obszarów wiejskich w nowej perspektywie finansowej Wspólnej Polityki Rolnej*, „Studia Iuridica” 2021, t. 89

²³ P. Kugiel, *Wpływ wojny na Ukrainie na bezpieczeństwo żywnościowe państw rozwijających się*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2022, nr 63, s. 1 i n.

- Prutis S., *Dobór instrumentów prawnych służących wsparciu rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia Iuridica Agraria” 2009, t. VII
- Szymańska M., *Ekoschematy – nowa płatność bezpośrednia*, „Tygodnik Poradnik Rolniczy” 2020, nr 23(837)
- Szymańska M., *Zasada zrównoważonego rozwoju rolnictwa w świetle uregulowań gałęzi prawa i polityki rolnej*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, t. 25, nr 1
- Włodarczyk B., *Prawne instrumenty ochrony środowiska i przeciwdziałania zmianom klimatu we Wspólnej Polityce Rolnej na lata 2023–2027*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2022, nr 2(31)